

ԲԱՆԱՀԱՅՈՒՄՈՒԹՅՈՒՆ
ФОЛЬКЛОР
FOLKLORE

ՀՏԴ՝ 398.

ԿԱՐՍԻ ՀՐԱՇԱՊԱՏՈՒՄ ՀԵՔԻԱԹՆԵՐԸ ՈՐՊԵՍ
ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ՀՐԱՇԱՊԱՏՈՒՄ ՀԵՔԻԱԹՆԵՐԻ
ԲԱՂԿԱՑՈՒՑԻՉ ՄԱՍ

Մարինե Խենյան

ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ

Բանալի բառեր՝ *բանահյուսություն, Կարսի տարածաշրջան, հրաշա-
պատում հեքիաթ, հեքիաթի տիպ, տարբերակ, սյուժե, մոտիվ, հե-
րոս, հմայական արժեք, բաղարկություն:*

Հայ վիպական բանահյուսության մեջ ուրույն տեղ ունեն հե-
քիաթները՝ իրենց տեսակներով՝ հրաշապատում կամ կախարդա-
կան, իրապատում կամ կենցաղային և կենդանական: Այդ հեքիաթ-
ները կենցաղավարել են Հայաստանի բոլոր պատմազգագրական
տարածաշրջաններում (Այրարատ, Շիրակ, Արցախ, Ուտիք, Սյունիք,
Գուգարք, Ալաշկերտ, Մանազկերտ, Բաղեշ, Մուշ, Հարք, Տարոն, Սա-
սուն, Վան-Վասպուրական, Մոկս, Կարս, Ղարադաղ, Տավուշ և այլն)՝
հորինվելով ու բանավոր ճանապարհով փոխանցվելով սերնդեսե-
րունդ, կրելով փոփոխություններ ու ձեռք բերելով տարբերակայնու-
թյուն: Հայ ժողովրդական հեքիաթների տպագիր ժառանգության
մեջ ստվար մաս են կազմում հրաշապատում հեքիաթները՝ ներա-
ռելով նաև Կարս պատմաազգագրական տարածաշրջանի 45 հե-
քիաթ: Մույն հետազոտության նպատակն է ներկայացնել Կարսի
հրաշապատում հեքիաթների տիպերի, սյուժեների և մոտիվների
համադրությունը Հայաստանի տարբեր տարածաշրջանների հրա-
շապատում հեքիաթների հետ՝ ըստ Աարնե-Թոմփսոն-Ութերի հե-

քիաթների տիպերի, սյուժեների ու մոտիվների միջազգային դասակարգման:

Նախաբան. Հեքիաթը մարդուն ուղեկցել է հնուց ի վեր. մարդու սոցիալական կարգավիճակը, երազանքները, բնության առեղծվածային երևույթները, կրոնաժիսական և առասպելաբանական պատկերացումներն իրենց բազմազան դրսևորումներն են գտել հեքիաթներում, որոնք, հյուսվելով, պատմվելով և փոխանցվելով սերնդից սերունդ, տարածաշրջանից տարածաշրջան, հասել են մեր օրերը և երբեք չեն կորցրել իրենց արդիականությունը: Ինչպես Հայաստանի բոլոր պատմագագաթական տարածաշրջանները, այնպես էլ Կարսի տարածաշրջանը հարուստ է հրաշապատում հեքիաթներով, որոնք ընդգրկված են «Կարս. հայոց բանահյուսական մշակույթը» ժողովածուում¹: 1920թ.՝ Կարսի երկրորդ անկումից հետո, կարսեցիները գաղթում են Հայաստան, Վրաստան և Հյուսիսային Կովկաս՝ իրենց հետ տանելով բանահյուսական հարուստ ժառանգությունը: Տպագրված հրաշապատում հեքիաթների գրեթե կեսը (22 հեքիաթ) 1974-75 թթ. գրառել ու Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի բանահյուսական արխիվին (ՀԱԻԲԱ) պահպանության է հանձնել բանասաց-բանահավաք Եղիշե Խաչատրյանը՝ ծնված Կարսի մարզի Ճալա գյուղում՝ 1906 թվականին: Նա իր գրառած հեքիաթների մեծ մասը լսել է մանկության տարիներին իր հորեղբոր տղայից՝ Արսեն Խաչատրյանից, հորից՝ Պետրոս Խաչատրյանից և համագյուղացիներ Նազար Թորոսյանից ու Հովսեփ Բզնունուց: Շիրակ, Երևան, Թբիլիսի, Բաքու, Շամշադին և այլ բնակավայրեր բռնագաղթված կարսեցիներից հրաշապատում հեքիաթներ են գրառել նաև Անուշավան Գևորգյանը, Պարույր Բարսեղյանը, Վարդ Բդոյանը, Սարգիս Հարությունյանը, Արագ Կարապետյանը, Բարխուդար Ղազիյանը, Արուսյակ Սահակյանը, Սվետլանա Վարդանյանը և Էսթեր Խեմյանը:

Այնպես, ինչպես աշխարհի տարբեր ժողովուրդների հրաշապատում հեքիաթներում Կարսի հեքիաթի հերոսը նույնպես ունի գործողությունների որոշակի հաջորդականություն²՝ կախված իր առջև դրված խնդրի իրագործման բարդությունից: Կարսի հեքիաթը սովորաբար սկսվում է գործող անձանց թվարկումով, այնուհետև գլխավոր հերոսը տարբեր պատճառներով (հրաշագործ առարկա ձեռք բերելու նպատակով, հմայական արգելքը խախտելու պատճառով, անեծքի հետևանքով և այլն) հեռանում է տնից և տարբեր փորձու-

¹ Կարս. հայոց բանահյուսական մշակույթը (այսուհետև՝ Կարս), կազմողներ՝ **Հարությունյան Ս.Բ., Վարդանյան Ս.Ա., Խեմյան Է.Հ., Ղոնջյան Լ.Խ., Խեմյան Մ.Հ.**, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., Եր., 2013:

² Հրաշապատում հեքիաթի հերոսի գործառնությունների մասին տե՛ս՝ **Пронин В.** Морфология сказки, Издательство “Наука”, М., 1969, с. 29-60.

թյուններ հաղթահարելով, հասնելով իր գերագույն նպատակին՝ վերադառնում: Կարսի հրաշապատում հեքիաթների զգալի մասն իրենց տիպերով, սյուժեներով ու մոտիվներով համապատասխանում է Հանս Յորգ Ութերի հեքիաթների տիպերի դասակարգմանը³: Ըստ այդ դասակարգման՝ հեքիաթների տիպերն ընդգրկված են հետևյալ խմբերում.

- գերբնական հակառակորդներ (ATU 300- ATU 369),
- գերբնական կամ կախարդված ամուսին (կին), կամ այլ ազգական (ATU 400- ATU 459),
- գերբնական խնդիրներ (ATU 460- ATU 499),
- գերբնական օգնականներ (ATU 500- ATU 559),
- կախարդական (հրաշագործ) առարկաներ (ATU 560- ATU 649),
- գերբնական ուժ կամ գիտելիքներ (ATU 650- ATU 699),
- կախարդական այլ մոտիվներ (ATU 700- ATU 749),
- հերոսի ամուսնությունը արքայադստեր հետ (ATU 850- ATU 869),
- հերոսուհու ամուսնությունը արքայազնի հետ (ATU 870- ATU 879),
- հավատարմության և անմեղության ապացույցներ (ATU 880- ATU 899),
- բարի խորհուրդներ (ATU 910- ATU 915),
- խելացի արարքներ և բառեր (ATU 920- ATU 929),
- պատումներ ճակատագրի մասին (ATU 930- ATU 949),
- պատումներ ավազակների և մարդասպանների մասին (ATU 950- ATU 969),
- այլ իրապատում պատումներ (ATU 970- ATU 999):

Կարսի հրաշապատում հեքիաթները, ըստ իրենց կառուցվածքի, կարելի է բաժանել երեք խմբի. 1) հեքիաթներ, որոնք պատկանում են մեկ՝ որոշակի տիպի, 2) հեքիաթներ, որոնցում կան տիպերի երկու կամ ավելի զուգակցություններ, 3) բաղադրյալին (կոնտամինացիոն) սյուժեներով հեքիաթներ:

Ըստ հեքիաթների տիպերի միջազգային դասակարգման՝ «Երեք հափշտակված արքայադուստրեր» խորագիրը կրող ATU 301 թվահամարով տիպին են համապատասխանում Կարսի «Օխթ ախպոր քուրը» (ATU 301 + ATU 408 + ATU 516C), «Ասլանզադեի հեքիաթը» (ATU 301 + ATU 513A + ATU 516C) և «Առջի տղեն» (ATU 301 + ATU 302B) հեքիաթները: Այս տիպի հեքիաթների տարբեր

³ Ֆինն բանասեր Անտտի Աարնեի եվրոպական հեքիաթների տիպերի համակարգը երկու անգամ վերանայել և ընդարձակել է ամերիկացի հեքիաթագետ Սթիթ Թոմփսոնը ընդգրկելով Եվրոպայից մինչև Հնդկաստան ընկած տարածաշրջանների ավանդական հեքիաթները: Հանս Յորգ Ութերի հեքիաթների տիպերի դասակարգումը սկզբունքորեն նոր հրատարակություն է՝ ընդարձակ լրացումներով ու նորամուծություններով հիմնված Անտտի Աարնեի և Սթիթ Թոմփսոնի համակարգերի վրա: St' u Uther H.-J., The types of international folktales: A Classification and Bibliography Based on the System of Antti Aarne and Stith Thompson, part I, Animal Tales, Tales of Magic, Religious Tales. and Realistic Tales, with an Introduction, Helsinki, Academia Scientiarum Fennica, 2011, 620 p.

մուտքային դիպվածները միավորվում են հիմնական մասի հետ: Նշված հեքիաթներից առաջինում մուտքային դիպվածը զուգադրվում է ATU 408 թվահամարով տիպին, ըստ որի՝ արքայազնը դիտմամբ ջարդում է պառավի կուժը, պառավը նրան անիծում է՝ սիրահարվել կախարդական ծագմամբ աղջկան: «Մի օրըմ էդոնք էրդիկը էլէ՝ իրանց համար խաղախն կը, տեսնին կը՝ պառավըմ, կուժը ումուզին, ջուր տանիր կը: Էդոնք իրարու հետ բաս բըռնեն կը, թե իրանցից վեր մեկը կըռնա քարով զարկէ՝ կուժը ջարթէ: Էդոնք նըշան բըռնեն կը, քարը քըցեն կը: Ինչըխ կէղնի Շահգադէի քարը դիպնի կը Էդ խեղճ պառավ կընկա կըժին, ջարթըմի կը, միչի ջուրը թափի կը: Պառավը խեղճ ու կըրակ էդոնց կաշէ, կըսէ. – Ի՞նչ էնեմ, քըրֆելու չեք, օր քըրֆեմ, անիծելու չեք, օր անիծեմ: Թաքավորի տըղա եք: Մենակ էն կըսեմ՝ իմ փարչը ջարթողը, թող օխթը ախպոր քըրոջ սերը ընկնի սիրտը, վառվի, օր գիտենա, թե աշխարքը ինչ կա»⁴: Նմանօրինակ մուտքային դիպվածներ հանդիպում են Հայաստանի այլ տարածաշրջանների հեքիաթներում ևս: Պառավն անիծում է. «Ենգիչարու դարդով մեռնես» (Այրարատ)⁵, «Նուռի-Գյոզալի սերը սիրտդ ընկնի, վառիս ու էրիս» (Շիրակ)⁶, «Հստուծանա կըխնթրիմ, վըեր տու ծուլին ծառին տըրանաս» (Արցախ)⁷, «Ո՞նց անըծեմ քեզ: Թաքավորի միմուճար ես էլի, անըծիլու պան չունեմ քեզ ափիլու, մենակ, -ասըմ ա, - տո՛ւ Խյար բլբուլի ըխճըկանը պտահես» (Տավուշ)⁸ և այլն:

«Առջի տղեն» հեքիաթում⁹ արջի կողմից հափշտակված արքայադստեր երեխան հրաշածին է՝ օժտված բացառիկ ուժով: Այս հեքիաթի տարբերակները հանդիպում են Այրարատի, Արցախի, Լոռու և այլ տարածաշրջաններում¹⁰: Եթե Այրարատի և Արցախի մեկ տարբերակում արքայադուստրը արջից է հղիանում, ապա Արցախի մյուս՝ «Աժդահակը» տարբերակում հասարակ ընտանի-

⁴ «Օխթ ախպոր քուրը».- Կարս, № 10(10), էջ 87:

⁵ «Ենգիչարու հեքիաթը».- Հայ ժողովրդական հեքիաթներ (այսուհետև՝ ՀԺՀ), հ. III, Այրարատ, կազմող՝ Նազիկյան Ա., Եր., ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 1962, № 26, էջ 310:

⁶ «Ղուլ-զադա և Նուռի-Գյոզալի».- ՀԺՀ, հ. IV, Շիրակ, կազմող՝ Մկրտչյան Մ., Եր., ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 1962, № 12, էջ 149:

⁷ «Ծուլին ծառը».- ՀԺՀ, հ. V, Արցախ, կազմողներ՝ Նազիկյան Ա., Գրիգորյան Մ., Եր., ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1966, № 21, էջ 157:

⁸ «Խյար բլբուլի ախչիկը».- Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն (այսուհետև՝ ՀԱԲ), հ. 25, Իջևան (Ձորոփոր), կազմող՝ Խենյան Է., Եր., ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 2008:

⁹ Այս հեքիաթն այն սակավաթիվ պատումներից է, որում Կարնո բարբառը պահպանված է մասամբ, որովհետև բանահավաք Արագ Կարապետյանն այն գրառել է Շամշադինի շրջանի Նորաշեն գյուղում՝ Կարսից գաղթած և 1929 թվականից Շամշադինում ապրող Բսահակ Սարգսյանից, որի լեզուն կրել է նաև տեղի խոսվածքի ազդեցությունը: Տե՛ս «Առջի տղեն».- Կարս, № 10(10), էջ 102-105:

¹⁰ «Առջի տղի նաղը».- ՀԺՀ, հ. I, Այրարատ, կազմող՝ Նազիկյան Ա., Եր., ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 1959, № 9, էջ 149-160: «Արչին տըղան».- ՀԺՀ, հ. V, № 41, էջ 267-275: «Աժդահակը».- ՀԺՀ, հ. V, № 69, էջ 415-425: «Տերտերի արջ տղեն».- ՀԺՀ, հ. VIII, Գուգարք (Լոռի), կազմողներ՝ Նազիկյան Ա., Գրիգորյան Ռ., Եր., ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1977, № 41, էջ 291-297:

քում է հրաշամանուկ ծնվում, իսկ Լոռու տարբերակում էգ արջն է տերտերից տղա ունենում:

Կարսի՝ այս տիպի (ATU 301) նշված հեքիաթներում հերոսը ճանապարհվում է գտնելու արքայադստերը, որին տեսել էր երագում կամ պառավի անեծքով էր իմացել նրա մասին: Հերոսը ճանապարհին ձեռք է բերում գերբնական ընդունակություններով ընկերներ (երկու և ավելի), որոնք օգնում են նրան լուծելու առաջադրված խնդիրները (գուգակցվում են նաև ATU 513 տիպի հեքիաթների հետ)¹¹:

Կարսի վերոնշյալ հեքիաթներին հարկ է ավելացնել նաև հետևյալ հեքիաթները՝ «Շահ Յուսուֆի հեքաթը»¹², «Ջանսըզը»¹³, «Յաշողլանի հեքիաթը»¹⁴ և «Քաջիկի հեքիաթը»¹⁵, որոնք նույնպես, ըստ միջազգային դասակարգման, համապատասխանում են «Գերբնական հակառակորդներ» խմբի հեքիաթների տիպերին՝ ընդգրկելով մի քանի այլ տիպեր:

Ընդհանրապես հայ ժողովրդական, այդ թվում նաև Կարսի հրաշապատում հեքիաթներին բնորոշ է միևնույն հեքիաթում մի քանի այլ տիպերի առկայությունը. այդ տիպերը հանդես են գալիս դիպվածների ձևով, ի դեպ, բազմաթիվ են իրապատում (երբեմն նաև՝ կենդանական) հեքիաթների տիպերի՝ հրաշապատում հեքիաթում որպես դիպված հանդես գալու օրինակները: Այլ է պատկերը բաղարկային հեքիաթներում, որոնցում հիմնական հեքիաթն ընդգրկում է մի քանի ամբողջական և ավարտուն պատում: Այդպիսի հեքիաթների շարքին են դասվում «Փոնցիանոս թաքավորի տղեն»¹⁶ ու «Ալեքսիանոս և Լուտվիկ»¹⁷ հեքիաթները, որոնք հիմնականում պատկանում են «Արքայազնի յոթ իմաստուն ուսուցիչներ» (ATU 875D*) տիպին: Ըստ այդ տիպի՝ արքայազնը ուսումնառության է մեկնում յոթ իմաստունների մոտ: Երբ նա վերադառնում է պալատ, խորթ մայրը՝ երիտասարդ թագուհին, չկարողանալով նվաճել արքայազնին, ստիպում է թագավորին նրան մահապատժի ենթարկել: Յոթ իմաստունները յոթ օրվա ընթացքում պատմում են պատմություններ, որոնք լսելով, թագավորը փոխում է արքայազնին մահապատժի ենթարկելու որոշումը: Այդ ողջ ընթացքում արքայազնը իմաստունների խորհրդով համր է ձևանում. այդ

¹¹ Գերբնական ընդունակություններով օժտված ընկերների մասին տե՛ս **Խենյան Մ.**, Գերբնական հատկություններով օժտված գործող անձինք որպես հեքիաթի հերոսի օգնական // Ոսկե դիվան. հեքիաթագիտական հանդես, պրակ 5, Եր., 2015, էջ 79-85:

¹² «Շահ Յուսուֆի հեքաթը».- Կարս, № 7(7), էջ 66-73:

¹³ «Ջանսըզը».- Կարս, № 8(8), էջ 73-79:

¹⁴ «Յաշողլանի հեքիաթը».- Կարս, № 13(13), էջ 105-113:

¹⁵ «Քաջիկի հեքիաթը».- Կարս, № 14(14), էջ 113-118:

¹⁶ «Փոնցիանոս թաքավորի տղեն».- Կարս, № 32(32), էջ 202-214:

¹⁷ «Ալեքսիանոս և Լուտվիկ».- Կարս, № 33(33), էջ 214-225:

հանգամանքն անհրաժեշտ էր իմաստունների պատմությունները ներկայացնելու համար: Պատումներից մեկը համապատասխանում է հեքիաթների տիպերի միջազգային դասակարգման ATU 178A («Անմեղ շուն») տիպին: Շունն օձից փրկում է իր տիրոջ երեխային: Երբ տերը տեսնում է շան արյունոտ բերանը, մտածում է, որ իր երեխաների մահվան պատճառը շունն է և սպանում է նրան: Տեսնելով երեխայի օրորոցի տակ սպանված օձին, տերը հասկանում է, որ սխալվել է: Բայց շանը վերադարձնել այլևս չէր կարող: Եթե «Փոնցիանոս թաքավորի տղեն» հեքիաթում թագավորի 6 ամսական երեխաներին օձն էր սպանում, ապա «Ալեքսիանոս և Լուտվիկ» հեքիաթում թագավորի միամյա երեխաներին վիշապն էր կուլ տալիս:

Նշված երկու հեքիաթում էլ առկա է ATU 178B («Հավատարիմ շունը») տիպին համապատասխանող պատումը: Երկու հեքիաթում էլ հարուստ վաճառականի շունը նկատում է, թե ինչպես վաճառականի ձիու վրայից ընկնում է ոսկով լի խուրջինը, և հետ ու առաջ վազելով, կաղկանձելով փորձում է հասկացնել տիրոջը դրա մասին: Վաճառականը, մտածելով, որ շունը կատաղել է, սպանում է նրան, հետո է իմանում կորուստի մասին, բայց շանն արդեն վերադարձնել չի կարողանում: ATU 178C տիպը վերաբերում է թագավորի հավատարիմ բազեի մասին պատումներին: Ծարավ թագավորը ժայռից կաթիլ-կաթիլ թափվող ջուրը լցնում է ոսկե թասը¹⁸ (բաժակը)¹⁹, որ խմի, սակայն բազեն երեք անգամ թափում է ջուրը: Զայրացած թագավորը սպանում է բազեին: Հետո պարզում է, որ կաթիլ-կաթիլ ջուրը սատկած օձի (վիշապի) թույնն էր, ինչի մասին նրան փորձում էր հասկացնել բազեն: Թագավորը փռշտանում է, որ սպանել է բազեին, բայց արդեն ուշ էր: Երկու հեքիաթում էլ իմաստունները յոթ օր շարունակ պատմում են այնպիսի պատմություններ, որ թագավորը հասկանա իր կործանարար որոշման սխալը: Եզրափակիչ՝ յոթերորդ պատումը համապատասխանում է ATU 516C տիպի հեքիաթներին: Պատումի կենտրոնական մոտիվներն են երկու միմյանց նման ընկերների անկեղծ բարեկամությունը, դերերով փոխվելը, անմեղ երեխաների արյամբ բուժվելու հատկությունը: Առաջին՝ «Փոնցիանոս թաքավորի տղեն» հեքիաթի յոթերորդ պատումի հերոսների անունները (Ալեքսիանոս և Լուտվիկ) ծառայել են որպես վերնագիր մյուս հեքիաթի համար: Այս պատումը՝ որպես առանձին հեքիաթ²⁰, ինչպես նաև որպես

¹⁸ «Փոնցիանոս թաքավորի տղեն».- Կարս, № 32(32), էջ 204:

¹⁹ «Ալեքսիանոս և Լուտվիկ».- Կարս, № 33(33), էջ 219:

²⁰ «Աղեքսանդրի կսեն».- Ազգագրական հանդես (այսուհետև՝ ԱՀ), գիրք XXII, № 1, Թիֆլիս, տպ. օր. Ն. Աղանեսանցի, 1912, էջ 117-123:

կոնտամինացիոն հեքիաթի մաս²¹, հանդիպում է Վասպուրականի բանահյուսության մեջ:

«Գերբնական կամ կախարդված ամուսին (կին), կամ այլ ազգական» հեքիաթախմբին պատկանող ATU 430 տիպին են համապատասխանում Կարսի «Փիր Ահմադի հեքյաթը»²² և «Ձուկ տղեն»²³ հեքիաթները: Հայ ժողովրդական որոշ հրաշապատում հեքիաթներում անժառանգ ամուսինները երեխաներ են ունենում ոչ բնական ճանապարհով. զավակը դուրս է գալիս գանգից, մոթալի տիկից, դդումից և այլն, կամ էլ երեխայի են փոխակերպվում իշուկը, հորթը, ոգնին, ձուկը, օձը և այլն: Վերոնշյալ հեքիաթներից առաջինում. «Մե օրմ էլ հալիվորն ու պառավը նստած կեղնին տունը, կը տեսնին, օր դուռի դաֆեն (գանգ) գլորելով կուքա կընկնի տուն: Մարդ ու կընիկ կվախենան, թե. – Էս վո՞վ գլորեց բերեց ըստեղ:

Էսոնք օր կը խառնվին իրար, դուռի դաֆեն կըսէ. – Մի՛ք վախենա, ես ձեր տղեն եմ, դուք՝ իմ հերն ու մերը: Ընձեն ձեզի զիան (վնաս) չի գա»²⁴:

Մուշի հեքիաթներից մեկում. «... օրմ հովիվ գացել էր դուրս կելներ, տեսավ օր հուրնե խոխըմ (գանգ) փրցավ, Էկավ: ... Հովիվն է, հորեց, թողեց քանի մը ոտք գնաց, դառցավ ետևանց իշքեց, օր ձենըմ կիգա. «Աբո՛ (հայրիկ), հո՞ւր կերթաս զիս կթողիս հողա, կերթա՞ս, զիս լե տար քու հետ»²⁵: Վանի տարբերակում. «Մարթ կիրիշկի որ էտ կոտ (գանգ) կլորվելեն կկանչի, կասի. – Հայրի՛կ, կայնի չում ես գյամ խասնիմ քյե»²⁶:

Նշված երեք հեքիաթում էլ գանգից դուրս եկած տղան պահանջում է, որ հայրը իր համար գնա արքայադստեր ձեռքը խնդրի: Թագավորը երեք պայման է դնում: Պայմանները հաջողությամբ կատարելուց հետո տղան ստանում է արքայադստեր հետ ամուսնանալու իրավունքը: Սակայն խախտվում է հմայական արգելքը, այսինքն՝ չի պահպանվում գանգից դուրս գալու գաղտնիքը, և արքայադուստրը գնում է թագավորի փեսային գտնելու: Այրարատի հեքիաթներից մեկում²⁷ անժառանգ ամուսիններին դերվիշը խնձոր է տալիս, որ կինն ու ամուսինը ուտեն, սակայն կինը տանը չի լինում, խնձորն ամբողջությամբ ուտում է ամուսինը, հղիանում է, բերում մի մոթալի տիկ և անմիջապես մեռնում: Այն-

²¹ «Ոսկի կանթեղ».- ԱՀ, գիրք XXII, էջ 123- 151:

²² «Փիր Ահմադի հեքյաթը» Կարս, № 4(4), էջ 51-57:

²³ «Ձուկ տղեն» Կարս, № 15(15), էջ 118-120:

²⁴ «Փիր Ահմադի հեքյաթը» Կարս, № 4(4), էջ 51:

²⁵ «Թագավորի խոխ փեսեն».- ՀԺՀ, հ. XIII, Տուրուբերան (Մուշ-Տարոն), կազմող՝ **Ղազիյան Ա.**, Եր., ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1985, № 10, էջ 102-103:

²⁶ «Կոտի խեքաթ».- ՀԺՀ, հ. XV, Վան-Վասպուրական, կազմող՝ **Սվազյան Վ.**, Եր., «Ամրոց» հրատ., 1998, № 47, էջ 330:

²⁷ «Մոթալի հեքիաթը».- ՀԺՀ, հ. II, Այրարատ, կազմող՝ **Նազիկյան Ա.**, Եր., ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 1959, № 12, էջ 189-198:

պես, ինչպես մյուս նմանատիպ հեքիաթներում գերբնական ծնունդով տղան խնդրում է արքայադստեր ձեռքը և կատարում թագավորի պայմանները: Այս հեքիաթում թագավորի փեսայի՝ աղավնու փոխակերպվելու և հեռանալու պատճառը տիկը վառելն էր:

Կարսի մյուս՝ «Ձուկ տղեն» հեքիաթում ձուկն է փոխակերպվում տղայի և դառնում թագավորի փեսա: «Օրերից մեկ օր հարսի մերը գալիս է փեսի տուն: Գիշերը որ փեսին տեսնում է, քիչ է մնում նրա գեղեցկության վրա գծվի: Առավոտը ախշկանը ասում է. – Ա՛յ բալա, դու հետևի տես՝ նա իրեն ձկան կաշին որտեղ է պահում, վերցրու քցի կրակը, վառի, որ նա էլ ցերեկները ձուկ չդառնա, մընա քու մոտը»²⁸: Այս հեքիաթում նույնպես երիտասարդը փոխակերպվում է աղավնու և հեռանում՝ իրեն փնտրելու և գտնելու խնդիր դնելով արքայադստեր առաջ: Եթե Կարսի տարբերակում ձուկը անժառանգ ամուսինների տանն է հայտնվում, ապա Այրարատի հեքիաթներից մեկում²⁹ կինը հղիանում է և ձուկ ծննդաբերում: Երկու տարբերակում էլ, ձկան կաշին վառելով, խախտվում է կախարդանքը, ձուկ-տղան դառնում է աղավնի և հեռանում:

Այս տիպի հեքիաթներ կան նաև Արցախում³⁰, Լոռիում³¹ և այլ տարածաշրջաններում: Լոռու «Մոզին» հեքիաթը, ընդհանրություններով հանդերձ, ունի որոշ տարբերություններ թե՛ Կարսի, թե՛ այլ տարածաշրջանների հեքիաթների հետ: Նախ՝ անժառանգ ամուսինների մոտ հորթ է ծնվում դերվիշի պայմանը խախտելու պատճառով (պառավը խնձորներն ուտում է առաջին օրը, ոչ թե երեք օր անց), ապա, եթե Կարսում և մյուս տարածաշրջաններում աղավնու փոխակերպված տղային աղջիկը գտնում է, և վերադառնում են, ապա այս հեքիաթում աղջիկը գտնում է ամուսին-աղավնուն, ինքն էլ դառնում է աղավնի, ընկնում են մի անտակ ծովի մեջ և շարունակում այնտեղ ապրել, այսինքն՝ նրանք շարունակում են ապրել անդրաշխարհում:

Ըստ հեքիաթների միջազգային դասակարգման՝ «Գերբնական օգնականներ» հեքիաթախմբի ATU 550 տիպը համապատասխանում է Կարսի «Ժլատ թագավորի հեքաթը (Հազարան բիլբուլ)» և «Թագավորի պզտի տղեն» հեքիաթներին: Առաջին հեքիաթում անեծքի հետևանքով չորացած այգին կանաչեցնելու համար թագավորի երեք որդիները ճանապարհվում են Հազարան բլբուլը բերելու, երկրորդ հեքիաթում հիվանդ թագավորին բուժելու նպատակով երեք որդիներն ուղևորվում են Հազարան բլբուլը, անմահական ջուրը և անմահական

²⁸ «Ձուկ տղեն».- Կարս, № 15(15), էջ 119:

²⁹ «Ձուկ տղան».- ՀԺՀ, հ. I, № 31, էջ 407-414:

³⁰ «Կոզնի տղան».- ՀԺՀ, հ. V, № 5, էջ 49-52: «Թաքավերին կնեցը վրեր էշի քոռակ ա պերանլ».- ՀԺՀ, հ. VI, Արցախ-Ուտիք, կազմողներ՝ Նազինյան Ա., Սվազյան Վ., Եր., ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1973, № 17, էջ 85-86: «Ամիր աղեն».- ՀԺՀ, հ. VI, № 95, էջ 351-366:

³¹ «Մոզին».- ՀԺՀ, հ. VIII, № 1, էջ 14-17:

խնձորը բերելու: Առաջին հեքիաթը նաև համադրվում է ATU 551 տիպին. եղբայրները շեղվում են իրենց նպատակից, միայն կրտսեր եղբայրն է գնում Հագարան բլրույր բերելու: Եղբայրները հանում են կրտսեր եղբոր աչքերը³², վերցնում Հագարան բլրույր և տանում ներկայացնում թագավորին: Խաբեությունը բացահայտվում է Հագարան բլրույր տիրոջ միջոցով. «Մե երկու օր հետև (խաբեա եղբայրներին դիմակազերծելուց հետո – Մ.Խ.) Աջիլի թագավորը կրտսենի, օր գալող չկա, կը հայտնե թագավորին. – Իրեք օր քեզի ժամանակ, յա՛ բիլբույր բերող տղին դրկե գա, յա՛ թե չէ, սաղ քաղաքը սրի կը քաշեմ»³³: Եթե այս հեքիաթում խաբեությունը բացահայտվում է Հագարան բլրույր տիրոջ օգնությամբ, ապա երկրորդ հեքիաթում հերոսին օգնում է աղվեսը³⁴, որը, հետագայում պարզվում է՝ այն երախտագետ հանգուցյալի փոխակերպված հոգին է. «Ես էն հալիվոր մարդու հոգին եմ, օր դու քու վերջին կապեկները տվիր տերտերին, թաղեցիր: Դու էն լավությունը երիր, ես էլ ես լավությունը երի քեզի: Հըմի գնա, էլ հեչ մե փորձանքի չես հանդպի: Կերթաս ճամբեն մե քասիբ չոբանմ կը հանդիպի, քովդ եղած փարեն կուտաս եղոր, շորերդ եղոր հետ կը փոխես, կերթաս ձեր քաղաքը: Հորդ քովը կեղնիս նոքար, հարի օսկե քաղաքի թագավորի աղջիկը գա»³⁵:

Այս տիպի հեքիաթները, կարելի է ասել, կենցաղավարել են Հայաստանի գրեթե բոլոր պատմաազգագրական տարածաշրջաններում: Այս՝ «Գերբնական օգնականներ» խմբի ATU 513A³⁶, ATU 516C³⁷, ATU 518³⁸, ATU 530³⁹, ATU 530A⁴⁰, ATU 531(AaTh 513C)⁴¹, ATU 531 II⁴², ATU 532⁴³, ATU 533⁴⁴, ATU 554⁴⁵ տիպերին

³² Թե ինչպես է վերականգնվում կուրացած հերոսի տեսողությունը, տե՛ս **Խեմյան Մ.**,

Խորհրդատու և նվիրատու թոշունը Կարսի հրաշապատում հեքիաթներում, //ԳԱԱ ՇՀՀ

կենտրոնի «Գիտական աշխատություններ», հ. XIX, Գյումրի, 2016, էջ 187:

³³ «Ժլատ թագավորի հեքաթը (Հագարան բիլբույր)».- Կարս, № 1(1), էջ 38:

³⁴ Խորհրդատու աղվեսի մասին տե՛ս Խեմյան Մ., Նվիրատու և խորհրդատու կենդանիները հայ ժողովրդական հեքիաթներում, // Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի աշխատություններ № 1 Եր., 2018, էջ 454-455:

³⁵ «Թագավորի պզտի տղեն». Կարս, № 2(2), էջ 42:

³⁶ «Ասլանզադեի հեքիաթը». Կարս, № 11(11), էջ 96-102:

³⁷ «Ասլանզադեի հեքիաթը». Կարս, № 11(11), էջ 96-102: «Փոնցիանոս թաքավորի տղեն».- Կարս, № 32(32), էջ 202-214: «Ալեքսիանոս և Լուսովիկ».- Կարս, № 33(33), էջ 214-225:

³⁸ «Շահենջահ և Սալվի». Կարս, № 31(31), էջ 193-202:

³⁹ «Շահ Յուսուֆի հեքաթը». Կարս, № 7(7), էջ 66-73: «Մինամ թագավորի հեքաթը». Կարս, № 9(9), էջ 79-87:

⁴⁰ «Շահ Յուսուֆի հեքաթը». Կարս, № 7(7), էջ 66-73:

⁴¹ «Չոփճու տղի հեքաթը». Կարս, № 5(5), էջ 57-63: «Ավջի Ահմադի տղան». Կարս, № 6(6), էջ 63-66:

⁴² «Թաքավորի տղեն ու ստրուկը». Կարս, № 45(45), էջ 270-271:

⁴³ «Շահ Յուսուֆի հեքաթը». Կարս, № 7(7), էջ 66-73:

⁴⁴ «Թագավորի աղջկա հեքիաթը». Կարս, № 26(26), էջ 165-171:

⁴⁵ «Ջանսըզը». Կարս, № 8(8), էջ 73-79: «Շիրակ թագավորի հեքիաթը». Կարս, № 17(17), էջ 124-133:

համապատասխանում են Կարսի բազմաթիվ հեքիաթներ, որոնք զուգակցվում են նաև որոշ իրապատում հեքիաթների տիպերի հետ:

«Կախարդական (հրաշագործ) առարկաներ» հեքիաթախմբի ATU 560 «Կախարդական մատանի» տիպին է համապատասխանում «Չոփչին» հեքիաթը⁴⁶: Հերոսը չարաճճի երեխաներից գնում է կատվի, շան ձագ և օձի ճուտ, որպեսզի փրկի նրանց ձեռքից: Օձերի թագավորը նրան, ի նշան երախտագիտության, տալիս է մի կախարդական մատանի, որը կարող էր կատարել նրա բոլոր ցանկությունները: Մատանին գողանում են, և այն հերոսին են կարողանում վերադարձնել երախտագետ շունը և կատուն: Արցախի տարբերակում աղքատ տղան իր մոտ եղած հացն է տալիս՝ կենդանիներին փրկելու համար⁴⁷: Բուլանրիսի «Բաց սև քարս» հեքիաթում⁴⁸ մատանու փոխարեն անգին քար է, և հերոսը գողացված քարը վերադարձնում է շան և մկան օգնությամբ:

Եզրահանգում. Այսպիսով՝ ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ Կարսի հրաշապատում հեքիաթները բազմազան են: Դրանց մեծ մասը համապատասխանում է հեքիաթների տիպերի միջազգային դասակարգմանը: Հեքիաթների որոշ տիպեր հանդիպում են նաև Հայաստանի տարբեր տարածաշրջաններում (Այրարատ, Արցախ, Լոռի, Վասպուրական, Շիրակ Բուլանրիս, Տավուշ), որոնք, ընդհանրություններից գատ, ունեն նաև տարբերություններ՝ պայմանավորված տարածաշրջանի կենցաղի, սովորույթների, հավատալիքների տեղական դրսևորումներով, ինչպես նաև բանահյուսական նյութի փոխներթափանցումներով: Երկարաշունչ հեքիաթներում հիմնական տիպին զուգակցվում են երկու և ավելի տիպեր ու բազմաթիվ մոտիվներ: Որոշ հրաշապատում հեքիաթներում հիմնական տիպը երբեմն զուգակցվում է իրապատում և կենդանական հեքիաթների տիպերին: Հայ ժողովրդական հեքիաթների ամբողջության մեջ Կարսի հրաշապատում հեքիաթները զգալի թիվ են կազմում և կարող են հեքիաթագետների ուսումնասիրության համար ծառայել որպես հարուստ նյութ:

ВОЛШЕБНЫЕ СКАЗКИ КАРСА КАК СОСТАВНАЯ ЧАСТЬ АРМЯНСКИХ НАРОДНЫХ ВОЛШЕБНЫХ СКАЗОК

Хемчян М. Г.

Ключевые слова: фольклор, регион Карса, волшебная сказка, тип сказки, вариант, сюжет, мотив, герой, магическое табу, контаминация.

⁴⁶ «Չոփչին».- Կարս, № 20(20), էջ 141-145:

⁴⁷ «Լիւովորունը մըննա ինգիլ չի».- ՀԺՀ, հ. VII, Արցախ-Սյունիք, կազմողներ՝ Նազինյան Ա., Առաքելյան Մ., Եր., ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1979 № 23, էջ 93-98

⁴⁸ «Բաց սև քարս».- Էմինյան ազգագրական ժողովածու, հ. Բ, Մոսկուա-Վաղարշապատ, Լազարեան ճեմարանի արևելեան լեզուաց հրատ., 1901, հ. Բ, № 36, էջ 395-400:

В армянском эпическом фольклоре особое место занимают сказки с собственными разновидностями: фантастические или волшебные, реалистические или бытовые и животные. Эти сказки бытовали во всех историко-этнографических регионах Армении (Айрарат, Ширак, Арцах, Утык, Сюник, Гугарк, Алашкерт, Маназкерт, Багеш, Муш, Харк, Тарон, Сасун, Ван-Васпуракан, Мокс, Карс, Гарадах, Тавуш и т.д.), сочиняясь и передаваясь устным путем из поколения в поколение, изменялись и приобрели вариантность. В печатном наследии армянских народных сказок большую часть составляют волшебные сказки, включая также 45 сказок историко-этнографического региона Карс, напечатанных в сборнике «Карс. Фольклорная традиция армян». В исследовании представлены сопоставления типов, сюжетов и мотивов волшебных сказок Карса с волшебными сказками различных регионов Армении по международной классификации типов, сюжетов и мотивов сказок Аарне-Томпсон-Утера.

KARS FAIRY TALES OF MAGIC AS A PART OF THE ARMENIAN FOLK FAIRY TALES OF MAGIC

Khemchyan M. H.

Key words: *folklore, Kars region, fairy tale, tale type, version, plot, motive, character, magic taboo, contamination.*

In the Armenian epic folklore the fairy tales have their special place with their own versions: fairy or magical, realistic or household and animalistic. These fairy tales existed in all historical and ethnographic regions of Armenia (Ayrarat, Shirak, Artsakh, Utyk, Syunik, Gugark, Alashkert, Manazkert, Baghesh, Mush, Hark, Taron, Sasun, Van-Vaspurakan, Moks, Kars, Gharadagh, Tavush etc.), being composed and transmitted orally from generation to generation, changing and acquiring variation. The fairy tales constitute a large part in the printed heritage of the Armenian folk tales, including 45 of them from the historical-ethnographic region of Kars, published in the collection “Kars: the Folklore Traditions of Armenians”. The paper highlights the comparison of the types, plots and motives of Kars’ fairy tales of various regions of Armenia according to the international classification of the types, plots and motives suggested by Aarne-Thompson-Uther.

References

1. Azgagrakan handes, girik XXII. Tiflis, tp. or. Aghaneantsi, 1912 (**In Armenian**).
2. Eminian azgagrakan zhoghovadsu, h. B, Moskwa-Vagharshapat, Lazaryan jemarani arevelian lezvats hrat. 1901 (**In Armenian**).
3. Hay azgagrutyun ev banahiusutyun, Ijevan (Dzoropor), kazmogh **Khemchyan E.**, Yerevan, HH GAA “Gitutian” hrat., 2008 (**In Armenian**).

4. Hay zhoghovrdakan hekiatner, h. I, Ayrarat, kazmogh **Nazinyan A.**, Yerevan, HSSR GA hrat., 1959 (In Armenian).
5. Hay zhoghovrdakan hekiatner, h. II, Ayrarat, kazmogh **Nazinyan A.**, Yerevan, HSSR GA hrat., 1959 (In Armenian).
6. Hay zhoghovrdakan hekiatner, h. III, Ayrarat, kazmogh **Nazinyan A.**, Yerevan, HSSR GA hrat., 1962 (In Armenian).
7. Hay zhoghovrdakan hekiatner, h.IV, Shirak, kazmogh, **Mkrtchyan M.**, Yerevan, HSSR GA hrat., 1962 (In Armenian).
8. Hay zhoghovrdakan hekiatner, h.V, Artsakh, kazmoghner **Nazinyan A., Grigoryan M.**, Yerevan, HSSH GA hrat., 1966 (In Armenian).
9. Hay zhoghovrdakan hekiatner, h.VI, Artsakh-Utik, kazmoghner **Nazinyan A., Svazlyan V.**, Yerevan, HSSH GA hrat., 1973 (In Armenian).
10. Hay zhoghovrdakan hekiatner, h.VII, Artsakh-Syunik, kazmoghner **Nazinyan A., Araqelyan M.**, Yerevan, HSSH GA hrat., 1979 (In Armenian).
11. Hay zhoghovrdakan hekiatner, h.VIII, Gugark, kazmoghner **Nazinyan A., Grigoryan R.**, Yerevan, HSSH GA hrat., 1977 (In Armenian).
12. Hay zhoghovrdakan hekiatner, h. XIII, Turuberan (Mush-Taron), kazmog **Ghaziyani A.**, Yerevan, HSSH GA hrat., 1985 (In Armenian).
13. Hay zhoghovrdakan hekiatner, h. XV, Van-Vasporakan, kazmog **Svazlyan V.**, Yerevan, “Amrots” hrat., 1998 (In Armenian).
14. Kars. Hayoc banahiusakan mshakuyt, Kazmoghner: **Harutyunyan S.B., Vardanyan S.A. Khemchyan E.H., Ghrejyan L.Kh., Khemchyan M.H.** Yerevan, HH GAA “Gitutian” hrat., 2013 (In Armenian).
15. **Khemchyan M.** Gerbnakan hatkutyunnerov ojtvars gordsogh andzik vorpes hekiati herosi ognakan, “Voske divan” hekiatagitakan handes, prak 5, Yerevan, 2015 (In Armenian).
16. **Khemchyan M.** Khorhrdatu ev nviratu trchune Karsi hrashapatum hekiatnerum, Gitakan ashkhatutiunner, h. XIX, Gyumri, 2016 (In Armenian).
17. **Khemchyan M.** Nviratu ev khorhrdatu kendaninere hay zhoghovrdakan hekiatnerum, Hnagitutian ev azgagrutian instituti ashkhatutiunner № 1, Yerevan, 2018 (In Armenian).
18. **Propp V.** Morfologia skazki, Moskva, Izdatelstvo “Nauka”, 1969 (In Russian).

Ընդունվել է՝ 22. 01. 2020

Գրախոսվել է՝ 25. 02. 2020

Հանձնվել է տպ.՝ 27. 05. 2020

Տեղեկություններ հեղինակի մասին

Մարինե ԽԵՄՉՅԱՆ՝ բան. գիտ. թեկնածու, ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության
և ազգագրության ինստիտուտի գիտաշխատող,
էլ. հասցե՝ mkhemchyan@yandex.com